

ANDRZEJ STAWARZ
(Warszawa)

AKTA MAJĄTKU ZIEMSKIEGO WOLA PĘKOSZEWSKA I ICH PRZYDATNOŚĆ DO BADAŃ ETNOGRAFICZNO-HISTORYCZNYCH

W dotychczasowych badaniach nad kulturą chłopską Mazowsza etnografowie w stosunkowo małym stopniu korzystali ze źródeł archiwalnych, typowych dla warsztatu historyka. Właściwie poza pracami monograficznymi dotyczącymi Kurpiów czy też studiami Andrzeja Woźniaka, trudno jest wskazać opracowania dogłębnie i wszechstronnie wykorzystujące rozmaite rodzaje źródeł pisanych. Tymczasem, jeżeli chodzi o Mazowsze, dysponujemy ogromną ilością materiałów archiwalnych, szczególnie w odniesieniu do XIX i początków XX w. Są to bogate w różnorodne informacje akta stanu cywilnego, akta gmin, akta hipoteczne i notarialne, sądowe, także zbiory i kolekcje materiałów rękopiśmiennych, kartograficznych, ikonograficznych. Materiały te znajdują się przede wszystkim w archiwach państwowych oraz kościelnych (diecezjalnych i parafialnych), niekiedy w zbiorach muzeów i bibliotek. Pewna część tego rodzaju źródeł została już spożytkowana przez historyków, głównie zajmujących się dziejami gospodarczymi, niemniej nadal czekają one na odkrycie przez etnografów. Niewątpliwie sięgnięcie do materiałów archiwalnych daje ogromną szansę dalszego rozwoju badań nad kulturą chłopską, szczególnie w zakresie kultury materialnej, zmian cywilizacyjnych na wsi, przeobrażeń struktury i życia rodziny wiejskiej, a także uchwycenia niektórych przynajmniej zmian wiejskiej obyczajowości.

Jedną z bardziej interesujących kategorii źródeł archiwalnych są akta dotyczące majątków ziemskich. Nie wdając się w bliższe omawianie stanu zachowania tego rodzaju materiałów w archiwach polskich, poprzestanę na prezentacji jednego wybranego zespołu, tj. akt majątku ziemskiego Wola Pękoszewska z południowo-zachodniego Mazowsza. Jest to, jak dotąd, jedyny zespół akt podworskich znajdujący się w zasobie Archiwum Państwowego w Żyrardowie¹. Mimo stosunkowo niedużej objętości zespół ten - w moim przekonaniu - może być traktowany jako charakterystyczny dla średniej wielkości własności ziemskiej regionu w XIX wieku. Jego przydatność do badań, przynajmniej nad niektórymi zagadnieniami historii i kultury wsi, postaram się natomiast wykazać poniżej.

Warto może podać nieco informacji o dziejach interesującego nas obszaru, wchodzącego w skład wspomnianych dóbr. Pierwsza wzmianka historyczna o wsi Wola Pękoszewska pochodzi z końca XVI w.² Dokument z tego czasu zawiera jednakże nikłe informacje, mówiące głównie o wielkości wsi (9 łanów) i liczbie rzemieślników (1 osoba). Starsze i zarazem nieco szersze są natomiast dane o wsi Zawady, która w XIX w. należała do tych samych dóbr. Wieś

Zawady wymieniona została w tzw. *Kodeksie Wielkim* w latach 1339 i 1380, jako należąca do parafii Mszczonów³. Według danych z 1579 r. Zawady zaś były wsią mniejszą od Woli Pękoszewskiej (3 i 1/2 łana).⁴

Dzieje wymienionych wsi, tak jak i całych dóbr ziemskich obejmujących te wsie, nie zostały dotąd bliżej opisane. Na podstawie zachowanego w omawianych aktach majątku zbioru dokumentów można stosunkowo dokładnie prześledzić kształtowanie się tytułów własności oraz zmian wielkości i granic dóbr Wola Pękoszewska od początku XVII do końca XVIII wieku⁵. Innego rodzaju danych z okresu staropolskiego akta zespołu nie zawierają. Przeważającą część stanowią materiały rękopiśmienne dotyczące ubiegłego stulecia, kiedy to dobra Wola Pękoszewska (z przyległościami) były siedzibą znanego rodu szlacheckiego Górskich, herbu Boża Wola. Ród ten wywodzi swe początki genealogiczne od połowy XVI wieku, a nazwisko swoje zaczerpnął od rodzinnego „gniazda” we wsi Górki, w Ziemi Gostynińskiej⁶. Wielu członków rodu Górskich pełniło w dawnej Rzeczypospolitej znaczące funkcje i godności urzędowe, tak państwowe, jak i kościelne⁷. Do początków XIX w. Górscy herbu Boża Wola, nie mieli żadnych posiadłości w obrębie Mazowsza południowo-zachodniego. Wola Pękoszewska wraz z kilkoma pobliskimi i raczej niewielkimi wsiami oraz folwarkami stała się ich własnością, i zarazem główną siedzibą, w roku 1826, kiedy to Franciszek Górski zakupił był ów majątek od hr. Józefa Krasieńskiego (tzw. linia oboźnicka)⁸. Franciszek Górski, wówczas generał brygady, sławny w czasach Księstwa Warszawskiego i mający ugruntowaną pozycję w Kongresówce, w latach poprzedzających Powstanie Listopadowe zapragnął zmienić tryb życia i osiedlić się na wsi⁹. Do śmierci (1838 r.) władał dobrami Wola Pękoszewska razem z żoną Teodozją z Krępskich oraz czterema synami. Po nim administrowanie dobrami przejął najstarszy syn, Ludwik. Jednakże ten stan rzeczy nie trwał długo, gdyż Ludwik Górski w 1849 r. dzięki małżeństwu z Pauliną Krasieńską przejął dobra Sterdyn w powiecie sokołowskim. Wówczas Wolę Pękoszewską objął we władanie następny z braci, Jan. Ten w niedługim czasie ożenił się z Marią Łubieńską. Na okres administrowania dobrami przez Jana Górskiego przypadło uwłaszczenie chłopów, które wpłynęło ożywiająco na dalszy rozwój gospodarki folwarcznej oraz chłopskiej tego terenu.

W końcu XIX w. dziedzicem dóbr został syn Jana Górskiego, Antoni. Pozostali trzej synowie Jana zdecydowali się podjąć działalność na innym polu, odnosząc później wartościowe sukcesy w kilku dziedzinach nauki i życia społecznego. Dla przykładu warto podać, iż Konstanty Marian Górski (1862-1909) po odbyciu studiów uniwersyteckich został cenionym historykiem sztuki i krytykiem, Ludwik Górski (ur. ok. 1860 - zm. 1931) zaś w latach pierwszej wojny światowej zaczął robić karierę polityczną. Trzeba zatem pamiętać, żeród Górskich w XIX wieku to nie tylko doskonali dowódcy wojskowi i światli właściciele ziemscy zamilowani w ulepszaniu gospodarki rolnej. Byli to również działacze społeczni i polityczni, niekiedy publicyści. Poprzez swoje związki personalne i zawodowe z Towarzystwem Kredytowym Ziemskim, Bankiem Handlowym czy też Towarzystwem Rolniczym w Warszawie, mogli skutecznie zabiegać o środki finansowe na rozwój produkcji stymulującej ożywienie go-

spodarcze wsi¹⁰. Nie rozszerzając tego zagadnienia podkreślić warto, że znajomość dziejów rodu Górskich może w istotny sposób pomóc w zrozumieniu przeobrażeń, jakie dokonywały się na wsi na interesującym tu nas terenie. Były to dobra, jak na warunki mazowieckie, stosunkowo rozległe. W pierwszej połowie XIX w. na majątek ten o łącznej powierzchni blisko 6000 mórg składały się: wieś i folwark Wola Pękoszewska, wieś i folwark Pękoszew, wieś i folwark Zawady, folwark Nowiny oraz nieduże wsie - Huta Zawadzka, Wólka Jeruzalska, Borszyce i Budy pod Zatorem¹¹. Terytorialnie dobra te były usytuowane w północnej części powiatu rawskiego, po reformie podziału administracyjnego z 1867 r. znalazły się natomiast w południowo-wschodniej części powiatu skierniewickiego, w gminie Wola Pękoszewska, na styku parafii Chojnata i Jeruzal. Po realizacji ukazu carskiego o uwłaszczeniu z 1864 r. wielkość dóbr uległa poważnemu zmniejszeniu i wynosiła wówczas niewiele ponad 4000 mórg (w tym Wola Pękoszewska - 3166 mórg, Zawady - 905 mórg). Według danych z 1873 r. mniej niż 1/3 powierzchni dóbr stanowiły grunty orne¹². Nadal największą część stanowiły lasy (blisko 60% arealu). Nawet pobieżna analiza danych statystycznych - wydobytych z akt omawianego zespołu akt podworskich - pozwala wysnuć wniosek o dość wysokim stopniu zagospodarowania dóbr, zarówno jeżeli chodzi o wykorzystanie lasu, jak i rozwój produkcji rolno-spożywczej.

Po tym koniecznym wprowadzeniu przedstawmy bliższą archiwalną i merytoryczną charakterystykę akt zespołu. Akta majątku Wola Pękoszewska chronologicznie zawierają się w latach 1824-1936, przy czym jeden z poszytów stanowią wspomniane już wypisy wierzytelne dokumentów z XVII-XVIII w. Przeważająca część materiałów archiwalnych zespołu pochodzi z lat 1824-1870. Ogółem zespół liczy 77 jednostek inwentarzowych (objętość 0,4 mb). Z uwagi na specyficzny charakter zespołu zastosowano przy jego opracowywaniu układ rzeczowo-chronologiczny akt, zbliżony do układu, jaki zwykle nadaje się aktom podworskim przechowywanym w archiwach państwowych¹³. Po całkowitym opracowaniu struktura archiwalna zespołu przedstawia się następująco:

- a) dokumenty rodzinne (7 j.a.),
- b) dokumenty dotyczące własności ziemskiej (40 j.a.) - prawne i pomiarowe (notarialne i hipoteczne), ekonomiczne i rachunkowo-finansowe,
- c) dokumenty dotyczące sytuacji chłopów w dobrach ziemskich (23 j.a.),
- d) dokumenty dotyczące publicznej działalności dziedziców dóbr oraz tzw. v a r i a (łącznie 7 j. a.).

Dokumenty rodzinne oraz dotyczące publicznej działalności Górskich są zachowane szczątkowo i nie wnoszą właściwie nic nowego, szczególnie ważnego, do sagi rodu. Największą część zespołu stanowią akta poświadczające tytuł własności, kształtowanie się granic i rozległości majątku oraz materiały dotyczące zagadnień ekonomicznych lub finansowych. Dokumenty te łącznie z księgami hipotecznymi majątku¹⁴ stanowią zasadnicze i dość pełne źródło informacji o podstawach prawnego i ekonomicznego funkcjonowania dóbr ziemskich Wola Pękoszewska od początku XIX w. do czasów II Rzeczypospo-

litej. Szczególnie interesującym dokumentem jest inwentarz dóbr z 1824 r.¹⁵ Dzięki drobiazgowości opisu poszczególnych budynków, urządzeń gospodarskich, sprzętów oraz narzędzi etnograf zyskuje w tym przypadku doskonały nieomalże materiał do badań nad kulturą materialną, zarówno warstwy szlacheckiej, jak i chłopskiej. W inwentarzu znajdujemy m.in. opisy dworu, folwarcznych budynków gospodarczych (spichrz, stajnie, lamus, obora, stodoła, owczarnia) i mieszkalnych ("czworaki"), a także służących produkcji „przemysłowej” (browar, młyn wodny), bądź też rozrywkom (karczmy, austeria). Ponadto scharakteryzowano ogrody warzywne, płoty, studnie. Osobną część zajmuje opis tzw. osiadłości włościan obejmujący: posiadłości gruntu, zabudowania, majątek założony i własny chłopów, wysokość pańszczyzny i danin rocznych oraz podymnego. W końcowej części inwentarza znalazły się informacje o usytuowaniu pól, łąk, ogrodów chłopskich i dworskich, a także o stanie i wykorzystywaniu lasów oraz stawów. Interesujące jest także zestawienie „statków i sprzętów” znajdujących się na folwarku, w kuźni oraz w karczmach. Przytoczyć chyba warto kilka opisów, które dobrze egzemplifikują ogromną wartość poznawczą całego inwentarza.

1. „Spichrz na przeciw dworu o trzech komorach jednej dawnej i dwóch z obu stron pod szczytami nad piwnicami przebudowanych, przy drodze frontem na północ z facją na front wysuniętą, z drzewa tartego na podmurowaniu zległy i podwalinach w węgiel budowany, gontami pokryty, do którego wchodzić w facycie wysunięty od frontu drzwi pojedyncze na zawiasach z zamkiem, do sionki w której podłoga i pułap z tarcic, z sionki tej na prawo schody sosnowe dające wchód na górę”.¹⁶

2. „Czworak mały gdzie dziś służący dworscy mieszkają za drogą z drzewa sosnowego w węgiel na podmurowaniu zległy, frontem na zachód budowany, po większej części dranicami a miejscem słomą pokryty ciekący przed którym ganek z tarcic obudowany, wchodząc do sieni, drzwi z tarcic na zawiasach z klamką i za szczypkę jedne, a drugie także na tył wychód dające poszrodku tej komin z cegły murowany na dach wyprowadzony do którego cztery dymy schodzą się z tejże sieni po prawej stronie są dwie izdebki, w których piec z cegły obie izby ogrzewający i kominków kapiastych dwa, podłoga i pułap z tarcic, okien ordynaryjnych dwa, z okiennicami na zawiasach [...]”¹⁷.

3. „Opisanie pól, łąk i ogrodów wiejskich [...] osady nowej zwanej Budy pod Paplinem. Grunt osady nowej zwanej Grabne pod Paplinem na dwóch, przed lat kilku osiadłych budników, do wyrobku, na każdego po ośm morgów miary chełmińskiej oznaczonej, leży w granicach Woli Pękoszewskiej, od wsi Pękoszewa za drogą od młyna Kokoszka zwanego, do Paplina idącej, nad rzeką i nomenklaturą Grab zwaną. Roli wraz z ogrodami już wykrudowanej morgów 12, a reszta jeszcze do wykrudowania, zawierającej, z których posiadacze po wyjściu lat 3-ch wolnych w roku 1815 skończonych, czynsz temczasowie w rubrykach wyrażony opłacać mają.”¹⁸

Pierwsze dwa przykłady poświadczają znaczne możliwości dobrej etnograficznej rekonstrukcji dawnego budownictwa drewnianego, przykład trzeci jest cenną wskazówką źródłową do badań nad rozwojem osadnictwa budniczego.

Z innych materiałów archiwalnych obrazujących rozwój działalności gospodarczej w dobrach Wola Pękoszewska wymienić można dokumentację dotyczącą budowy tartaku, owczarni czy młyna wodnego, a także „sekret” gorzelniczy i drożdżowy (wraz z notatkami o korzyściach płynących z urządzenia gorzelni w dobrach ziemskich), wreszcie także materiały określające klasyfikację użytkową terenów leśnych¹⁹.

Najciekawsze dane - jak się wydaje, tak dla historyków jak i etnografów - zawierają akta dokumentujące przeobrażenia gospodarki i materialnej sytuacji chłopów od lat 30-ych XIX w. do uwłaszczenia. Dla niektórych lat (1846, 1850, 1864) zachowały się niemal kompletne tabele uposażeń, obowiązków i powinności rolników w poszczególnych wsiach (Wola Pękoszewska, Zawady, Budy pod Zatorem i in.)²⁰. Wartość badawcza tego rodzaju tabel, zwanych prestacyjnymi, jest już od dawna dobrze znana historykom gospodarczym²¹, niemniej warto chyba przypomnieć, jakiego typu informacje zestawienia te zwykle dostarczają:

- a) uposażenie rolnika (w morgach i prętach):
 - siedlisko
 - pole orne
 - łąki
 - pastwiska
 - wielkość wysiewu (w korcach i garncach)
 - budynki
 - drzewo
 - pomoc dworu w razie klęski żywiołowej
 - dodatkowe zarobki;
- b) obowiązki rolnika względem właściciela dóbr:
 - pańszczyzna tygodniowa (ręczna, ze sprzężajem)
 - pańszczyzna dodatkowa (żniwa, wykopki, młocka, orka)
 - robocizna pozostała ("gwałty", „darmochy", „tłoki")
 - najem przymusowy
 - czynsze i daniny;
- c) obowiązki dla instytucji duchownych, dla gminy i rządu (podatek, szarwark drogowy) oraz dla Dyrekcji Ubezpieczeń (składka ogniowa).

Zakres informacji zawartych w tabelach prestacyjnych jest bardzo szeroki i daje sposobność szczegółowego wglądu w sytuację materialną chłopów. Stwarza też możliwość poznania struktury społeczno-ekonomicznej ówczesnej wsi w okresie poprzedzającym uwłaszczenie. Kilka innych dokumentów tego samego zespołu umożliwia natomiast dość dokładne prześledzenie przebiegu realizacji aktu uwłaszczeniowego z 1864 r. (tabele likwidacyjne wsi z lat 1866-1869)²². Materiały te mogą być wykorzystane do badań porównujących sytuację społeczną i materialną chłopów Woli Pękoszewskiej i okolicznych wsi na przełomie lat 60- i 70-ych z okresem przeduwłaszczeniowym (szczególnie lata 1846-1850). Przełomem w tamtych latach było uwłaszczenie, nadanie praw

własności chłopom użytkującym ziemię. Warto w tym miejscu przytoczyć - za jednym z dokumentów omawianego zespołu akt - fragment jednej z umów, jakie spisywano w urzędzie wójta gminy między dziedzicem a chłopami:

„[...] Artykuł 1szy. Grunta we wsi zarobnej Zawady do Dóbr Wola Pękoszewska należącej w Gminie Wola Pękoszewska w Okręgu i Powiecie Rawskim w Guberni Warszawskiej położone Tabellami prestacyjnymi z roku 1846 objęte z których włościanie odrabiają dotąd robociznę, Właściciele tychże gruntów bracia Konstanty i Jan Górscy wypuszczają takowe w czynsz wieczysty od 1go Stycznia 1862 roku Włościanom we wsi Zawady osiedlonej, z nadmienieniem, że gdy Włościanie życzyli sobie pozostać na tych samych działach jakie dotąd uprawiali i gdy nie chcą nateraz byćż urzędzeni kosztem dominium w sposób dla nich dogodniejszy pozostają obecnie na tych samych co dotąd działach i mają grunta swoje na trzy pola i trzy dodatki podzielone [...]”²³

Właściciele dóbr w pełni zdawali sobie sprawę z tego, iż system feudalny jest anachronizmem, stąd - uprzedzając nieco wydarzenia lat 1863-1864 - przyznali rolnikom w swoich dobrach prawo użytkowania zajmowanej ziemi. W aktach zespołu zachowały się zresztą i inne znamienne przykłady potwierdzające znacznie większą od przeciętnej dbałość właścicieli dóbr o rozwój poddanych sobie chłopów. Wyrażało się to m.in. w niechętnym stosunku Górskich do egzekwowania pańszczyzny, konsekwentnym czynszowaniu itp. Górscy jako nowocześnie myślący właściciele ziemscy dostrzegali i inne możliwości przezwyciężenia skutków starego systemu, świadczy o tym jedna z wielu wypowiedzi: „[...] Jakie inne jeszcze źródła wpływać mogą na pomyślność włościanina? Opieka nieustanna dziedzica nad nim, dobry mu dany przez niego [tj. dziedzica - dop. A.S.] w gospodarstwie przykład, zachęcanie do pracy wszelkimi środkami w dziedzica możliwości będącymi - bo powodem ich nędzy w pewnych okolicach jest próżniactwo i nierzęd, na ten ostatni powód ważnym i skutecznym byłoby środkiem Kassa Oszczędności czyli pewien grosz z jego dochodów a łatwiej jeszcze z zarobku najmu na oszczędność złożony: [...]”²⁴.

Podsumowując informacje na temat zawartości akt majątku Wola Pękoszewska, należy podkreślić, że materiały tego zespołu wspólnie z aktami innego rodzaju stanowią dobrą bazę źródłową do podjęcia szerzej zakrojonych badań etnograficzno-historycznych nad rozwojem kultury wsi mazowieckiej na przełomie XIX w.

Przypisy

¹ Archiwum Państwowe w Żyrardowie [dalej: APŻ], Inwentarze archiwalne, t. 35, *Akta majątku ziemskiego Wola Pękoszewska*, oprac. A. Stawarz, Żyrardów 1978.

² Por. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. XIII, Warszawa 1893, s. 794.

³ Tamże, t. XIV, Warszawa 1895, s. 479.

⁴ Tamże.

⁵ APŻ, *Akta majątku...*, sygn. 8.

⁶ *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*. Opracowany przez Seweryna hr. Uruskiego. t. IV, Warszawa 1907, s. 279.

⁷ Por. *Polski Słownik Biograficzny*, t. VIII, Wrocław 1959-1960.

- ⁸ APŻ, *Akta majątku* ..., sygn. 9.
⁹ Por. PSB, t. VIII, s. 435.
¹⁰ Tamże, s. 436 i nast.
¹¹ *Słownik Geograficzny* ..., t. XIII, s. 794, t. XIV, s. 479, APŻ, *Akta majątku*..., sygn. 12, 14-18, 19.
¹² *Słownik Geograficzny* ..., op. cit.
¹³ Por. P. B a ń k o w s k i, *Porządkowanie archiwaliów prywatnych*, „Archeion”, t. 19/20: 1951, s. 194-216; T. Z i e l i ń s k a, *Archiwalia prywatne (pojęcie, zakres gromadzenia, metody opracowania)*, „Archeion”, t. 56: 1971, s. 71-88.
¹⁴ APŻ, *Hipoteka w Sochaczewie*, sygn. 366-367.
¹⁵ APŻ, *Akta majątku* ..., sygn. 30.
¹⁶ Tamże, sygn. 30, k. 2.
¹⁷ Tamże, k. 7.
¹⁸ Tamże, k. 21.
¹⁹ Tamże, sygn. 34-35, 37-41.
²⁰ Tamże, sygn. 49-52, 61.
²¹ Por. Z. S t a n k i e w i c z, *Tabele prestacyjne jako źródło wiadomości o przemianach wsi Królestwa Polskiego w połowie XIX wieku*, „Przegląd Historyczny”, t. 53: 1962, z. 2, s. 313-314.
²² APŻ, *Akta majątku*..., sygn. 54-56, 58, 60, 62-63.
²³ Tamże, sygn. 55, k. 17.
²⁴ Tamże, sygn. 51, k. 4.

Andrzej Stawarz

FILES OF THE LANDED ESTATE WOLA PĘKOSZEWSKA AND THEIR VALUE AS SOURCES FOR ETHNOGRAPHIC HISTORICAL RESEARCHES

Summary

Ethnographers researching the history peasant culture of the region of Mazovia as it was at the turn of two last centuries have not sufficiently exploited archival documents as sources, whereas there is a large data base at our disposal in different categories of records: registers, documents of records offices, of notary's offices, of communal self-government as well as maps and iconography. Most of those records are kept in National or Church Archives. To the most valuable, although not always well preserved categories of sources belong sets of documents concerning the management of landed estates (left after abolishing manors and kept in archives). In the article the author presents an example of such set. The documents come from the manor Wola Pękoszewska (central Poland) and were produced in the years 1824-1936. They contain a lot of interesting data informing about changes of the ownership of property, formation of the boundaries of the demedne, divisions of the property as well as the economic development of the manorial farm and of the village. The most valuable evidence show the economy in the late years of the period of serfdom system and, first of all the process of enfranchisement, granting peasants with land due to the decree of Tsar of Russia in 1864. We can thus follow the origins of peasant economy in capitalism. We can also learn about the activities of the owners of estate helping their former villeins to become self-sufficient farmers (they had changed serfdom services to land annuity already before 1864 and granted peasants with plots of land very efficiently).

The discussed documents proved to be useful for ethnography as well. One of the richest in information is the „inventory of the manor” from 1824 comprising a very detailed record of the buildings belonging to the manorial farm as well as those used by peasants. Objects of everyday use of various kinds have been mentioned there: furnishing, kitchen implements and tools. Documents from later periods (1846-1870) also provide data illustrating standard of material culture. They are good evidence for socio-economic stratification of the rural population, They

give information about breaking the ties of mutual dependence and obligations between the manor and the villagers in the second half of the nineteenth century. That is why the author considers them valuable for historical ethnography.

Translated by Anna Kuczyńska-Skrzypek